

אידאולוגיה כמסד הלכתי?

הלכה גלויה ואמירה סמויה בהלכת מפקד האוכלוסין

פתיחה

הכול יודעים, מן הסתם, כי נטיית הלב להאמין שההלכה אוטונומית לחלוטין, אובייקטיבית למהדרין ושבינה ובין השקפת עולמו של הפוסק אין דבר וחצי דבר – מופרכת. אין אדם ואין פוסק שיכול לנתק עצמו מעצמו, ולפי שהשקפת עולם – ובייחוד השקפה הנוגעת לסוגיות עקרוניות ומהותיות – היא בשר מבשרו של אדם, ולעתים אף נשמת רוח אפו, לא יעלה על הדעת שאפשר לנתקה מן הפסיקה. אמנם לעתים ייאמר בזה 'מס שפתיים', שכביכול הדברים אכן עצמאיים, ואולם הכול יודעים שאלבא דאמת אין הדבר כן.

אף דבריו הידועים של החזון איש¹ כי 'חובת התלמיד להאמין כי אין נגיעה בעולם בעלת כח להטות לב חכם לעות משפט' ושחשד שכזה ב'נגיעה' אינו אלא מעצות יצר הרע – אינם סותרים את האמור כלל וכלל, שכן בין 'השקפת עולם' שבה אנו דנים כאן ובין 'נגיעה' שעליה החזון איש דיבר אין ולא כלום, מצד שאלת האובייקטיביות לפחות. 'השקפת עולם' היא עניין ערכי, חיובי, בעל צידוק מוסרי ואילו 'נגיעה' היא ההפך הגמור. לא בכדי הקדיש החזון איש עצמו פרק שלם² להדגשת הזיקה שבין מוסר להלכה, להכפפת המוסר להלכה ולהגדרת המוסר אליבא דהלכתא. 'חובות המוסריות המה לפעמים גוף אחד עם פסקי ההלכה, וההלכה היא המכרעת את האסור ואת המותר של תורת המוסר'.³ ומאחר שלענייננו נוכל לזהות 'השקפת עולם' עם מוסר, הרי לך הודאה גמורה בשילובה של השקפת עולם בתוככי ההלכה, כתרי ריעין דלא מתפרשין⁴ (גם אם לדידו, סדר הדברים הוא מההלכה למוסר ולא להפך).

ברם, אפשר ואולי אף נכון להבחין בין תחומי ההלכה השונים. הלכות איסור והיתר, לדוגמה, יכולות להיות מנותקות מהשקפת עולמו הלאומית של פוסק. מה לי אם אתה חסיד סאטמר השולל זיקה למדינת ישראל או 'כהניסט' הדוגל בגירוש ערבים מכל רגבי אדמת ארץ ישראל המובטחת – בין כך ובין כך פסוק פסקך בדינה של כפית חלבית שנפלה לקערה בשרית. הלכות שבת גם

1 הרב אי"ש קרליץ, חזון איש – אמונה ובטחון, בעריכת ר"ש גריינימן, תל-אביב תשל"ט, עמ' מ.

2 שם, עמ' כא-מג.

3 שם, עמ' כא.

4 על גישת הראי"ה קוק לשאלה זו בכלל ועל סוגיית שילובם של שיקולי אגדה, קבלה ופילוסופיה בהלכה בפרט, ראו נ' גוטל, חדשים גם ישנים: משנתו ההלכתית-הגותית של הרב קוק, ירושלים תשס"ה.

הן עשויות להינתק מהשקפת עולמו של פוסק. מה לי אם אתה שולל גיוס בני ישיבה, ומה לי אם אתה רואה בגיוס לצבא מצוות עשה המחייבת את הכול – בין כך ובין כך פסוק פסקך בדין פתיחת מקרר בשבת.

נכון שגם בשתי הדוגמאות הללו נוכל למצוא מצבים שהשקפת העולם תהא בעלת משמעות. לדוגמה, אותה כפית, אם נפלה לקערה בשרית בסעודת חג שנערכה לרגל יום העצמאות – כלום יש להחשיב זאת 'צורך מועד' ולפיכך להקל במקרים מסוימים, או שאין זו אלא סעודת יום חול במקרה הטוב, או סעודה מגונה במקרה הרע. הוא הדין לדוגמה, ביחס לאותו מקרר; אם בחייל עסקינן, בצורך מבצעי או אף בצורך חברתי השייך ומשפיע על המסגרת החילית, בהחלט ייתכן שקולה וחומרה יושפעו מהשקפת עולמו של הפוסק בעניין מקומו של הצבא. עם זה, כאמור, ברוב הסוגיות מן הסוג הזה – אם איסור והיתר אם שבת – יש בהחלט מקום להניח שההלכה עצמאית ומנותקת מהאידאולוגיה של הפוסק.

לעומת זאת, ישנן סוגיות שהשקפת העולם משפיעה באופן מובהק על הכרעת ההלכה. כך למשל שאלת מעמדו של יום העצמאות על נגזרותיו: אם יש לומר הלל, ואם כן – הלל שלם או 'חצי' הלל, בברכה או בלי ברכה, ומה דין המסופק אם קרא את ההלל; עמידה בצפירת החג וגילוח השער לקראתו; וכמובן כל השאלות הנגזרות מן היחס למדינה, מעשיה ורשויותיה בכלל: כבוד מנהיגי הציבור; השפעת כיבוש ירושלים והעיר העתיקה על הלכת הקריעה של 'הרואה ערי יהודה בחורבנן' וכיו"ב. אמנם גם כאן יש סוגיות שגבולותיהן מטושטשים. כבוד למנהיגי ציבור למשל יכול לידון מתוך יחס חיובי למדינה או מתוך יחס שלילי אליה, אך יכול גם לידון בלי כל קשר אליה, כשאלה כללית הנכונה למנהיגי מדינת ישראל כשם שהייתה ועודנה נכונה ביחס למנהיגי מדינות אחרות. במקרה כזה למשל, השפעתה של השקפת העולם על הפסיקה מתבטלת.

כך 'מפקד אוכלוסין' הוא לכאורה סוגיה שאין השקפת העולם האידאולוגית-פוליטית משמשת גורם בהכרעה בה. 'מפקד אוכלוסין' הוא הליך שמדינות מודרניות מתוקנות מקיימות אחת לכמה שנים כדי שיוכלו לכלכל צעדיהן בתבונה, מתוך צפיית תהליכים ותכנון המחר. הליך זה חיוני בין למצדדים במדינה ובין לשוללים אותה. הוא נצרך כהליך ארגוני לכל הדברים במתחם מסוים, לא שנה מדינת ישראל ולא שנה מדינות פולין או מדגסקר. היינו מצפים אפוא שהפוסקים יבחנו סוגיה זו במנותק מהשקפת עולמם, כסוגיה אוטונומית הנבחנת לגופה ולגופה בלבד.

אך לא היא; הרברים שלהלן יורו שלמעשה החלוקה בגישת ההלכה לסוגיה זו תואמת את החלוקה ביחס למדינת ישראל. לאמור, אף-על-פי שהסוגיה אמורה להיות שאלה של איסור והיתר, שאלה שרלוונטית לכל מקום ולכל זמן, שאלה שאין לה דבר וחצי דבר עם 'החשבת' המדינה אלא עם 'עובדת' המדינה – והרי על עובדת קיומה אין חולק – למרות זאת, 'נכפה' על שורת ההלכה הר ההשקפה. המיימינים והמשמאילים חלוקים הן בהלכה והן בהשקפה, וודאי שלא בכדי ולא במקרה.

זאת ועוד, אם כנים אנחנו בזה, אזי מכלל הלמד אולי נוכל גם ללמד; אולי מתוך פסיקתו של פוסק שאינו מוזהה כל כך נוכל לגלות את השקפת עולמו. לאמור, לאור מובהקות ההתפלגות, הרי התבוננות ייחודית צריכה להינתן על אותם פוסקים המייצגים השקפת עולם 'ממצעת' – למשל מצביעים לכנסת ו'מחברים' לגופים שלטוניים אך אינם חוגגים את יום העצמאות וכיו"ב – מה היא יחסם למפקד ואם יחס זה אינו בבואה של השקפת עולמם, המוסווית לעתים. אגב גררא מתגלה כאן עולם פרשני מרתק, שכן מושגים הלכתיים זהים נצבעים בגוון שונה לחלוטין אצל פוסקים שונים, והרי לך תרומה פרשנית לליבון מושגי.

מבוא

מקובל לחשוב שבעת החדשה הכנסייה היא שערכה את מפקד האוכלוסין הראשון כאשר פרסמה בשנת 1662 ספר המונה את מספר הנפטרים בלונדון. סמוך לכך נערכו מפקדים נוספים כדי לקבוע כמה קולות צריך כל ציר לאספה המקומית. היוזמות האלה לא עברו בשתיקה. נציגים רבים בפרלמנט האנגלי, שהתכנס בלונדון אותה שעה, התנגדו למפקד משלוש סיבות: (א) מפקד עלול לגלות לאויב נקודות תורפה; (ב) מפקד עלול לגרום לאיבוד חירות האזרח; (ג) מפקד עלול לגרום למגפה כפי שקרה לדוד (ויובא להלן). אך למרות הכול, המפקדים יצאו לדרך. בסוף המאה התשע-עשרה הפכו האמריקנים מכוונות אריגה בעלות מחטים חשמליות למכוונות חישוב, צירפו להן כרטיסי ניקוב, וסימנו בעזרת נקבים את המידע שהתקבל מהמפקד. כך, בפעם הראשונה, הצליחו לעבד נתונים המוניים בעזרת מחשב, שלולא כן, היה עיבוד הנתונים עלול להימשך שנים ארוכות. מאז ימי בראשית אלו המפקד אינו עוד רשות אלא חובה. האר"ם קבע כי על כל מדינה החברה בארגון לערוך מפקד אוכלוסין במחזור שנע בין חמש לעשר שנים. לפיכך, מספר המדינות הפוקדות מגיע כיום למאה ותשעים מדינות ויותר. מדינות אפריקה ומדינות מתפתחות רבות נדרשו לערוך מפקדים כדי שאפשר יהיה לדעת מהי אוכלוסיית העולם. המפקדים אפשרו לקבוע שאוכלוסיית העולם גדלה משני מיליארד נפש בשנות השישים לארבעה מיליארד נפש בסוף שנות השמונים. במאה האחרונה ארצות רבות נוהגות לערוך מפקד אוכלוסין.

מיותר לומר שהאינטרס אינו רק גלובלי אלא גם לוקלי. לכל מדינה יש עניין לערוך מפקד. ספירת התושבים בידי הממשלה מאפשרת לה לאסוף מידע שיעזור לה בפעולותיה. אם בעבר היו עורכים מפקדים רק כדי לבדוק כמה אנשים יש, הרי כיום הממשלה לא רק מונה את מספר האנשים במדינה אלא גם מבקשת נתונים רבים נוספים, מעבדת אותם בעזרת מחשבים ומפיצה אותם בצורת חוברות וספרים לשימוש הכלל. ניתוח סטטיסטי של הנתונים שהמפקד מספק מסייעת בתכנון דמוגרפי: היכן כדאי להקים בתי-ספר ומבני תעשייה, מהם מקורות ההכנסה של האנשים וכו'. במדינת ישראל נערכו עד כה חמישה מפקדי אוכלוסין. בשנת 1948 נערך המפקד הראשון, והוא נקרא אז 'מרשם התושבים'; בשנת 1961 נערך 'מפקד האוכלוסין והדירור'; בשנת 1972 נערך המפקד השלישי; בשנת 1983 נערך המפקד הרביעי;⁵ בשנת 1995 נערך המפקד החמישי.

5 לרגל מפקד אוכלוסין זה, שנערך כאמור בשנת 1983 (תשמ"ג), פרסם ר' י"ב רודיק רשימה ביבליוגרפית שעניינה סקירת ההכרעות בסוגיית 'מפקד האוכלוסין', ראו י"ב רודיק, 'מפקד האוכלוסין והדירור', תחומין, ד (תשמ"ג) עמ' 327-336. רבים מהפסקים נכתבו בשנת תשכ"א לרגל מפקד אוכלוסין מקיף שנערך באותה שנה. מטבע הדברים פורסמו מאז התייחסויות נוספות, ומזה ומזה לא הנחנו ידינו מניתוח הגישות השונות, להלן. וראו ר"ש דייכובסקי, 'מפקד האוכלוסין בראי ההלכה', הצופה, כ"ד בסיוון תשל"ב, עמ' 3; רנ"צ פרידמן, 'מספר ומנין תושבי המדינה לאור ההלכה', נועם, טז, עמ' פר-פט; רמ"מ כשר, 'מנין תושבי מדינת ישראל', שם, עמ' צ-קו; ר"ח קנייבסקי (על דעת אביו), המודיע, ד' בסיוון תשמ"ג, עמ' ג; ר"מ אליהו ור"א שפירא, הצופה, י"א בסיוון תשמ"ג; ר"פ פרידמן, 'האם מותר להשתתף במפקד האוכלוסין', המחנה החרדי, כ' בסיוון תשמ"ג; ר"ש גורן, 'מפקד האוכלוסין לאור ההלכה', הצופה, כ"ט בסיוון תשמ"ג; מ' שניידר, 'מפקד אוכלוסין בהלכה (סקירת מקורות)', מחשבת, עד-עה (תשמ"ג), עמ' 11-13; ר"י גולדשמידט, 'מנין בני ישראל', בית דוד, ב: סוכה ביצה (תשמ"ד), עמ' גג-נגו; ר"י גרשוני, 'האיסור למנות את בני ישראל', אור המזרח, קיז, עמ' 101-109; הנ"ל, 'האיסור למנות ישראל לאור ההלכה', ברקאי, ג (תשמ"ה), עמ' 114-121; ר"צ שלוח, 'איסור מניית ישראל', עלון שבות, 114 (תשמ"ו), עמ' 78-82; ר"ד לנדאו, 'מפקד', המודיע: תוספת, ז' בשבט תשנ"ג; ר"ש צוקרמן, 'מנין תושבי מדינת ישראל', שע"מינו, 46 (תשנ"ה), עמ' 75-88; ר"פ פרידמן, 'מפקד האוכלוסין', המחנה החרדי: קוראי עונג, ב' בחשוון

מפקד האוכלוסין והדירור הוא מאגר הנתונים הגדול ביותר על האוכלוסייה בישראל. אצורים בו נתונים על גודל האוכלוסייה ומשקי הבית, תכונותיהם הדמוגרפיות, החברתיות והכלכליות, ברמה כלל ארצית, אזורית וברמות גאוגרפיות מפורטות ביותר. החוק⁶ קובע כי ראש הממשלה רשאי, בהתייעצות עם הסטטיסטיקן ועם המועצה, להורות בצו על עריכת מפקד של כלל האוכלוסייה או של חלק ממנה בכל המדינה או בחלק ממנה. ראש הממשלה קובע את מועד המפקד, את הנושאים שישאלו, מי יפקדו, מי ישיבו על השאלונים וכיו"ב. הממצאים מתייחסים לאוכלוסייה ולדירה, לכניסה לישראל וליציאה ממנה, לדמוגרפיה ובריאות, לחברה וחינוך, למסחר ולשיווק, ליבוא ויצוא, למחירים של מצרכים, מקרקעין וניירות ערך, למחירים סיטוניים וקמעוניים, למלאכה ותעשייה, להפקה וייצור, לזכויות במקרקעין לסוגיהן, למצב המקרקעין ותוצרתם, להחזקת בניינים ולבחינת מצבם, לבחינת ערכם השנתי של מקרקעין, משכנתאות שנרשמו או שנפדו ושל חוזי שכירות במקרקעין, של התנאים להעברת זכויות החזקה או בעלות, של דמי שכירות המשתלמים בעד מקרקעין או מתקבלים בעדם, של יוקר המחיה, של הכנסות והשתכרויות, של שכר עבודה, שעויתיה ותנאיה, לבחינת מצב התעסוקה, האבטלה ומצבת עובדים, ולמעקב אחר הפרעות וסכסוכים בעבודה, פגיעות, תאונות ופיצויים, בנקאות וכספים, תחבורה ותקשורת ביבשה, במים ובאוויר ועוד ועוד.

ההתפקדות היא חובה. כל אדם שמותר לפי הפקודה לדרוש ממנו פרטים לשם המפקד חייב למלא ולספק, לפי מיטב ידיעתו, את הפרטים שבכל שאלון לפי ההוראות המצורפות אליו או הנוגעות לו. המתפקד חייב לענות, לפי מיטב ידיעתו ואמונתו, על כל שאלה שישאל אותו הסטטיסטיקן או עובד מוסמך, ובלבד שהמידע דרוש לסטטיסטיקה שאיסופה הותר לפי פקודה זו.

כאמור, העולם הנאור מקיים מפקדי אוכלוסין אחת לכמה שנים זה שנים רבות. כך ארצות-הברית וכך אנגליה, כך גרמניה וצרפת וכך פולין ורוסיה. למרות זאת, ולמרבה הפלא, כמעט שלא מצאנו התייחסות פסיקתית משמעותית לנושא זה עד לכינונה של מדינת ישראל! שתיקתם של הפוסקים הרבים שחיו בארצות האלה באותן תקופות מזה, ועשרות ההתייחסויות הפסיקתיות במדינת ישראל מזה, ודאי אומרות דרשני, וכי סוגיה זו 'תלויה בארץ'?

הטיעון שהמפקד בחו"ל נעשה בידי נוכרים שאינם אסורים בכך וששם גם נוכרים נכללים במניין, אינו מספק משלושה טעמים: ראשית, כפי שנראה בהמשך, על המתפקד שלא כדין מוטלת חובת התנגדות למנייתו. שנית, הכללת נוכרים אין בה די להיפטר מאיסור, כפי שניווכח בהמשך. ושלישית, הטיעון הזה לא צוין אצל הפוסקים המאוחרים שדנו בסוגיה – הללו אפילו לא תבעו שהפוקדים יהיו נוכרים, משמע לא ראו בכך שיקול משמעותי לפטור. אשר לטענה שההתעלמות נסמכה על כך שהגורם היוזם אינו יהודי, אף זה לא נראה כשיקול משמעותי, ולא בכדי גם הוא לא

תשנ"ו, עמ' ח-י; רא"ח אייזנשטיין, 'מנין בני ישראל', תפארת ישראל, לו (תשנ"ו), עמ' 20-27; רח"ד הלוי, 'מפקד אוכלוסין בהלכה', הצופה, כ"א באדר א' תשנ"ז, עמ' 7; מ"מ בן-דב, 'מפקד בני ישראל והסכנה שבו', סיני, קיט (תשנ"ז), עמ' קפז-קצא; ר"א וייל, 'מפקד אוכלוסין', ממעין מחולה, 1 (תשנ"ו), עמ' 16-23; רא"פ ברייער, 'מניין בני ישראל', המחנה החרדי, כ"ט בניסן תש"ס, עמ' 24-25 ועוד.

6 על הוראות המפקד ראו פקודת הסטטיסטיקה [נוסח חדש], תשל"ב-1972, פורסמה בדיני מדינת ישראל, נוסח חדש 42, כ"ה בניסן התשל"ב, 9 באפריל 1972, עמ' 500, תוקנה בספר חוקים 908, ז' באב התשל"ח, 10 באוגוסט 1978, עמ' 102.

צוין במקורות הראשונים ובמקורות המאוחרים שדנו בכך. זאת ועוד, כפי שנראה בהמשך, איסור המנייה אינו חל אך ורק על קיבוץ גדול כמדינה, אלא גם על קיבוץ קטן כאגודה וחבורה, אף שדבר זה רווח ביותר והוא עניין שבשגרה, אך משום מה גם עניין זה כמעט לא נדון!

מקורות ראשוניים

ישנם שישה מקורות מהתנ"ך שהם משמעותיים לדיון ב'הלכת המפקד'. מקור מקור ועניינו — אם מצוותי, אם ערכי אם סיפורי.

התורה הורתה :

כִּי תִשָּׂא אֶת רֹאשׁ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לַפְקֻדֵיהֶם וְנָתַנוּ אִישׁ כֶּפֶר נַפְשׁוֹ לַה' בְּפָקֹד אֹתָם וְלֹא יִהְיֶה בְהֶם נֶגֶף בְּפָקֹד אֹתָם. זֶה יִתְּנוּ כָּל הָעֵבֶר עַל הַפְּקָדִים מִחֻצֵי הַשָּׂקָל בְּשָׂקָל הַקֹּדֶשׁ עֲשָׂרִים גֵּרָה הַשָּׂקָל מִחֻצֵי הַשָּׂקָל תְּרוּמָה לַה'. כָּל הָעֵבֶר עַל הַפְּקָדִים מִבְּנֵי עֲשָׂרִים שָׁנָה וּמִעֲלָה יִתֵּן תְּרוּמָת ה'. הָעֲשִׂיר לֹא יִרְבֶּה וְהַדֵּל לֹא יִמְעִיט מִמִּחֻצֵי הַשָּׂקָל לְתַת אֶת תְּרוּמַת ה' לְכַפֵּר עַל נַפְשֹׁתֵיכֶם. וְלִקְחַתְּ אֶת כֶּסֶף הַכֹּפָרִים מֵאֵת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְנָתַתְּ אֹתוֹ עַל עֲבֹדַת אֹהֶל מוֹעֵד וְהָיָה לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל לְזָכְרוֹן לְפָנָי ה' לְכַפֵּר עַל נַפְשֹׁתֵיכֶם (שמות ל, יא-טז).

פסוקים אלו, כשהם לעצמם, יכולים להתפרש על רקע אירוע היסטורי חד-פעמי של בניית המשכן — לשעה ולא לדורות, ואז אין ללמוד מהם אמירה מחייבת הלכה למעשה. לחלופין, הם יכולים להתפרש כמכוונים לא רק לשעה אלא גם לדורות, ומשמעם שבכל עת שימנו ייעשה הדבר באמצעות מחצית השקל, ואז, בשל הכפרה שבהליך, "לא יהיה בהם נגף". לאמיתו של דבר, כבר אצל יעקב אבינו שמענו על 'בעיית' ספירה ומניין. יעקב מציין הבטחה שנאמרה לו מפי בורא עולם:

וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֱלֹהֵי אָבִי אֲבָרְהָם וְאֱלֹהֵי אָבִי יִצְחָק ה' הָאֹמֵר אֵלַי שׁוּב לְאֶרֶצְךָ וְלִמְוֹלָדְתְּךָ וְאִיטִיבָה עִמָּךְ. קִטְנִיתִי מִכָּל הַחֲסָדִים וּמִכָּל הָאֱמֶת אֲשֶׁר עָשִׂיתָ אֵת עַבְדְּךָ כִּי בְמִקְלִי עָבַרְתִּי אֶת הַיַּרְדֵּן הַזֶּה וְעַתָּה הֵייתִי לְשָׂנֵי מַחְנוֹת. הֲצִילֵנִי נָא מִיַּד אָחִי מִיַּד עֲשׂוֹ כִּי יֵרָא אֲנֹכִי אֹתוֹ פֶּן יָבוֹא וְהַכְּנִי אִם עַל בְּנָיִם. וְאֵתָה אֲמַרְתָּ הֵיטֵב אִיטִיב עִמָּךְ וְשָׁמַתִּי אֶת זִרְעֲךָ כְּחוֹל הַיָּם אֲשֶׁר לֹא יִסְפָּר מְרֹב (בראשית לב, י-ג).

לאמור: הובטחתי שזרעי יהיה רב כחול — 'חומר' שריבוי אינו מאפשר מנייה, וכך צריכים להיות צאצאיי. אף כאן, הדברים יכולים להתפרש כהבטחה וברכה ולא מצווה, אך הם גם יכולים להתפרש כהבעת אי-נוחות מספירה ומניין, בבחינת 'אין הברכה מצויה אלא בדבר הסמוי מן העין'.⁷ שלושה סיפורים בתנ"ך מתעדים הליכי מניין, לטב ולמוטב. שניים מהם קשורים במלך שאול ואינם מביעים כל ביקורת, ואילו אחד קשור במלך דוד ובו ביקורת קשה. בספר שמואל מסופר כי אחרי שעם ישראל אוים מנחש העמוני הוועק שאול להנהיג את הלחימה. שאול נענה לאתגר, וכחלק מההיערכות הוא מנה את 'בני ישראל' ואת 'איש יהודה':

וַתְּצַלַח רוּחַ אֱלֹהִים עַל שָׂאוֹל כְּשִׁמְעוֹ אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וַיַּחַר אָפוֹ מְאֹד. וַיִּקַּח צֶמֶד בָּקָר וַיִּנְתְּחֵהוּ וַיִּשְׁלַח בְּכָל גְּבוּל יִשְׂרָאֵל בְּיַד הַמְּלָאָכִים לֵאמֹר אֲשֶׁר אֵינְנוּ יָצָא אַחֲרֵי שָׂאוֹל וְאַחֲרֵי

7 תענית ח, ע"ב; בבא מציעא מב, ע"א ועוד.

שמואל פה יעשה לבקרו ויפל פחד ה' על העם ויצאו כאיש אחד. ויפקדם בכזק ויהיו כגי ישראל שלש מאות אלף ואיש יהודה שלשים אלף ... ויהי ממחרת וישם שאול את העם שלשה ראשים ויבאו בתוף המחנה באשמרת הבקר ויפו את עמון עד חם היום ויהי הנשארים ויפצו ולא נשארו כם שנים יחד ... (שמואל א יא, ו-יא).

המניין נעשה אפוא ב'בזק'. מהו אותו בזק? רש"י במקום, על-פי חז"ל שלהלן, מציין שלושה ביאורים: 'בשברי חרסים ... לשון אחר באבנים שנטל מכל אחד אבן ומנאם ... לשון אחר שם מקום הנזכר בשופטים (א, ד-ה)'. הביאור השלישי אינו מענייננו, אך שני הביאורים הראשונים מתעדים שהמניין נעשה בכוונת מכוון ועל-ידי שימוש באמצעי חיצוני. בין אם על-ידי שברי חרסים בין אם על-ידי אבנים — לענייננו אחת היא; לא גולגולות נמנו אלא חפצים.

כמו כן, לאחר שנענה שאול לציוויו של שמואל להכות בעמלק, כחלק מההיערכות הוא מנה את 'העם' ואת 'איש יהודה':

ויאמר שמואל אל שאול ... לך והפיתה את עמלק ... וישמע שאול את העם ויפקדם בטלאים מאתים אלף רגלי ועשרת אלפים את איש יהודה ... ויד שאול את עמלק מחוילה בואף שור אשר על פני מצרים... (שמואל א טו, א-ח).

ומהם אותם 'טלאים'? רש"י במקום מבאר גם כאן על-פי חז"ל שלהלן: 'בטלאים — אמר לכל אחד ואחד שיקח טלה מצאנו של מלך ואחר כך מנה את הטלאים', ומדגיש שעשה זאת כך, 'לפי שאסור למנות את ישראל'. רד"ק שם מציין שני ביאורים. הביאור הראשון לפי תרגום יונתן וחז"ל — בדומה לרש"י — שהכוונה לטלאי צאן, והוא מוסיף שזה היה סמוך לפסח, ומדובר אפוא באמרי פסחיא'. וביאור נוסף משלו: 'בטלאים — שם מקום'. ביאורו אינו מענייננו, אך ההצמדה לטלאים שבה ומדגישה שלא 'אנשים' נמנו אלא 'חפצים'.

כאמור, שני תיאורים אלו עוסקים בשאול, ואין בהם שום נימת ביקורת. לא כן התיאור השלישי, העוסק בדוד, שלא רק שמוטחת בו ביקורת עזה, אלא היא מלווה אף בפורענות. בשלהי ספר שמואל מסופר:

ויסף אף ה' לחרות בישראל ויסת את דוד בהם לאמר לך מנה את ישראל ואת יהודה. ויאמר המלך אל יואב שר החיל אשר אתו שוט נא בכל שבטי ישראל מדין ועד פאר שבע ופקדו את העם וידעתי את מספר העם. ויאמר יואב אל המלך ויוסף ה' אל-לקיח אל העם פהם וכהם מאה פעמים ועיני אדני המלך ראות ואדני המלך למה חפץ בדבר הזה. ויחזק דבר המלך אל יואב ועל שרי החיל ויצא יואב ושרי החיל לפני המלך לפקד את העם את ישראל. ויעברו את הירדן ... וישטו בכל הארץ ויבאו מקצה תשעה חדשים ועשרים יום ירושלים. ויתן יואב את מספר מפקד העם אל המלך ותהי ישראל שמנה מאות אלף איש חיל שלף חרב ואיש יהודה חמש מאות אלף איש. ויד לב דוד אתו אחרי כן ספר את העם, ויאמר דוד אל ה' חטאתי מאד אשר עשיתי ועתה ה' העבר נא את עון עבדך כי נספלתי מאד. ויגם דוד בפקר ודבר ה' היה אל גד הנביא חזה דוד לאמר. הלוך ודברת אל דוד כה אמר ה' שלש אנכי נוטל עליך בחר לך אחת מהם ואעשה לך. ויבא גד אל דוד ויגיד לו ויאמר לו התבוא לך שבע שנים רעב בארצה אם שלשה חדשים נסך לפני צריה והוא רדפה ואם היות שלשת ימים דבר בארצה עתה דע וראה מה אשיב שלחי דבר. ויאמר דוד אל גד צר לי מאד נפלה נא ביד ה' כי רבים רחמיו וכיד אדם אל אפלה. ויתן ה' דבר בישראל מהבקר ועד עת מועד

וימת מן העם מדן ועד באר שבע שבועים אלף איש. וישלח ידו המלך ירושלים לשחתה וינחם ה' אל הרעה ויאמר למלך המשחית בעם רב עתה הרף ידך ומלאך ה' היה עם גרן הארונה היבסי. ויאמר דוד אל ה' בראתו את המלך המכה בעם ויאמר הנה אנכי חטאתי ואנכי העויתי ואלה הצאן מה עשו תהי נא ידך בי ובבית אבי ... ויאמר ארונה מדוע בא אדני המלך אל עבדו ויאמר דוד לקנות מעמך את הגרן לבנות מזבח לה' ותעצר המגפה מעל העם ... ויאמר המלך אל ארונה לא כי קנו אקנה מאותך במחיר ולא אעלה לה' אלהי עלות חנם ויקן דוד את הגרן ואת הבקר בכסף שקלים חמשים. ויבן שם דוד מזבח לה' ויעל עלות ושלמים ויעתר ה' לארץ ותעצר המגפה מעל ישראל (שמואל ב כד, א-כה).⁸

זו אפוא התמצית: דוד מורה לפקוד, יואב משתדל נמרצות לבטל את ההוראה, יואב נכשל – דוד מתעקש לפקוד; יואב מנסה 'למשוך זמן' (ואולי גם לשנות מהתוכנית) ולפיכך הפקיע חלק מהשבטים; ולבסוף – פורענות גדולה הבאה על עם ישראל בעקבות המפקד. המסר העולה מהפרשה ברור לחלוטין: נעשה שם מעשה שלא ייעשה, מעשה חמור ביותר, ועונשו בצדו. המקור האחרון לפי סדר ספרי התנ"ך הוא פסוק בודד מספר הושע (אך אפשר שהוא חשוב יותר ומשמעותי יותר מיתר המקורות מבחינה הלכתית, כפי שניווכח בהמשך):

והיה מספר בני ישראל כחול הים אשר לא ימד ולא יספר והיה במקום אשר יאמר להם לא עמי אתם ויאמר להם בני אל חי (הושע ב, א).

פסוק זה, שלפי הפשט שלו מתבאר ככרכה עתידית לבני ישראל, התפרש אצל חז"ל כמבטא מצווה חרמשמעית. במהלך הדיון במסכת יומא על הדרך שבה מנו את הכוהנים לצורכי העבודה במקדש, מנייה באמצעות ספירת אצבעות ולא גולגולות, תהו:

... ונימנינהו לדידהו! מסייע ליה לרבי יצחק, דאמר רבי יצחק: אסור למנות את ישראל אפילו לדבר מצוה, דכתיב ויפקדם בכזק. מתקיף לה רב אשי: ממאי דהאי בזק לישנא דמיבזק הוא? ודילמא שמא דמתא הוא, כדכתיב וימצאו אדני בזק? אלא מהכא וישמע שאול את העם ויפקדם בטלאים. אמר רבי אלעזר: כל המונה את ישראל עובר בלאו, שנאמר והיה מספר בני ישראל כחול הים אשר לא ימד. רב נחמן בר יצחק אמר עובר בשני לאוין שנאמר לא ימד ולא יספר. אמר רבי שמואל בר נחמני, רבי יונתן רמי: כתיב והיה מספר בני ישראל כחול הים וכתיב אשר לא ימד ולא יספר! לא קשיא, כאן בזמן שישאל עושי רצונו של מקום כאן בזמן שאין עושי רצונו של מקום. רבי אמר משום אבא יוסי בן דוסתאי: לא קשיא, כאן בידי אדם כאן בידי שמים.⁹

סוגיה זו היא התשתית ההלכתית להלכת המפקד. ממנה נמצאנו למדים כי:

- הגמרא יודעת זה מכבר על אמרתו ה'עצמאית' של רבי יצחק, שקבע קטגורית: 'אסור למנות את ישראל [וזאת] אפילו [כאשר מדובר] לדבר מצוה'.

8 מקבילה קרובה לכך, בהבדלים קלים, בדברי הימים א כא, א-ז: 'ויעמד שטן על ישראל ויסת את דויד למנות את ישראל ... ולוי ובנימין לא פקד בתוכם כי נתעב דבר המלך את יואב. וידע בעיני האלהים על הדבר הזה ויהי את ישראל'. דוק בשנינויים: לא ה' מסית אלא 'שטן'; הפקעת לוי ובנימין מן המפקד; עונש משמים בלי 'התדיינות'. ועם כל זה, לעיקר עניינו כאן הדברים דומים.

9 יומא כב, ע"ב.

- מקורו של רבי יצחק נמצא באחת מ'פרשיות שאול' – אם 'ויפקדם בבזק' אם 'ויפקדם בטלאים'.
- רבי אלעזר סבור שמניית ישראל אסורה בלאו, ולפי רב נחמן בר יצחק – בשני לאווין.
- מקור הלאו – או הלאווין – בפסוק שבהושע, שאינו ברכה (גרדא) אלא מצווה מחייבת.
- מדובר בתוקף של לאו אף שמקורו באחד מספרי הנבואה.
- הפסוק יכול להתפרש בדרך 'דרש' ולא דווקא בדרך 'הלכה': 'לא ימד ולא יספר' כברכה השורה על ישראל בזמן שעושין רצונו של מקום; 'לא ימד ולא יספר' ביכולת אנושית.

מיותר לומר שלא מעט קשיים צצים ועולים למקרא הדברים. ראשית, פסוקים שהפשט שלהם הוא ללא ספק ברכה, מוצאים מהקשרם ומקבלים משמעות של מצווה, ולא זו בלבד אלא שלספרות נבואה מוענק תוקף של לאו. שנית, אם אכן זה המקור לאיסור, כלום עד לתקופת הושע מותר היה לפקוד? ושלישית, סקירת ששת המקורות הנ"ל מעלה תהייה גדולה – כיצד לא נזכרו שלושה מהם – ברכת יעקב, מחצית השקל ופורענות דוד – בסוגיית הש"ס. וגם אם השמטת הראשונה אינה כה קשה, הרי ההתעלמות מהוראה הכתובה מפורשות בתורה עצמה וכן אי-ציון העונש החמור שעלול לבוא על כלל ישראל עקב כך, אומרים דרשני.

בהחלט מעניין שעד לעת החדשה, עד לדיונים המעשיים שנלוו למפקדים שלאחר קום המדינה, שום פרשן או פוסק כמעט לא נתנו דעתם לקושי. יוצא מן הכלל הוא מהרש"א, שבחידושי אגדותיו למסכת יומא שאל וגם השיב:

והא דלא מייתי ליה איסורא ממנין דמשה בחצאי שקלים ולא מנה אותן להדיא כמפורש ביה ולא יהיה בהם נגף וגו' דמשמע שהמנין שולט בו עין הרע להביא נגף, י"ל דאיכא לפרושי דלקח מהם חצאי שקלים לכפרה על שחטאו בעגל כמ"ש לכפר על נפשותיכם ולהגן בכך עליהם שלא יהיה בהם נגף, אבל במנין בזק לא שייך לכפרה אלא משום איסור מנין, וכן המנין בטלאים ליכא למימר משום כפרה באו לקרבן דהא כולוהו מדרשאל הוו כדלקמן ואין אדם מתכפר בדבר שאינו שלו ועוד דלא הוזכר בהן לכפרה. עובר בלאו שנאמר והיה מספר וגו'. ויש לדקדק אמאי לא מייתי ככה"ג [ככהאי גוונא] מקרא דבדאורייתא, דכתיב ושמתי את זרעך כחול הים אשר לא יספר מרוב. ויש לומר דההוא קרא לאו משום איסורא נגעו בו אלא דקאמר שלא יספר מרוב, דהיינו מחמת ריבוי כ"כ [כל כן] שילאה הסופר למנותם, אבל בהאי קרא דהושע לא מסיים ביה מרוב דמשמע דאיסורא קאמר שלא ימד ולא יספר.¹⁰

אם כן, לדידו לא היה די בפסוקי המקרא – הן מחצית השקל והן תפילת יעקב – כדי להוכיח את תוקפה וגדרה של המצווה לדורות, שכן אפשר היה לתחמם לענייני שעה – כפרה מחטא העגל וברכת ריבוי. לא כן מפקדי שאול, שבהם אין ענייני כפרה ואין ענייני ברכה, ולכן מן העובדה ששם שאול נמנע ממנייה ישירה ומנה על-ידי אמצעי, מכאן ראייה לאיסור לדורות. דומה שביאור מהרש"א מעלה שלשיטתו, בסופו של דבר, אחר ששמענו משאול על איסור קבוע ותמידי, הרי אנחנו יכולים לשוב לפסוקי מחצית השקל ולראות גם בהם, ואולי דווקא בהם – שמקורם בתורה – מקור משמעותי לאיסור,¹¹ איסור שנהג עוד לפני הושע.

10 מהרש"א (ר' ש"א איידלס), חידושי אגדות, יומא כב, ע"ב, ד"ה 'אסור' וד"ה 'עובר'.

11 בכך תצומצם עד מאוד הערת ביקורתו התקיפה של הרב צוילאל (להלן, הערה 29) על גישת מהרש"א ואף על גישת

ועדיין, שתיקתם של הראשונים והאחרונים בעניין התמיהות האלה אומרת דרשני, ועוד נדון בכך בהמשך.

הסוגיה ביומא היא, כאמור, 'בית אב' ל'הלכת המפקד', אך לצדה ראוי להעמיד סוגיית ש"ס נוספת הדנה ב'פרשת דוד':

... אמר רבי אלעזר: אמר ליה הקדוש ברוך הוא לדוד מסית קרית ליי? הרי אני מכשילך בדבר שאפילו תינקות של בית רבן יודעים אותו, דכתיב כי תשא את ראש בני ישראל לפקדיהם ונתנו איש כפר נפשו וגו', מיד ויעמד שטן על ישראל, וכתיב ויטת את דוד בהם לאמר לך מנה את ישראל, וכיון דמנינהו לא שקל מינייהו כופר, דכתיב ויתן ה' דבר בישראל מהבקר ועד עת מועד...¹²

סוגיה זו, לא רק שאינה כוררת במילים בקובעה בבהירות שרוד נכשל, היא גם נועצת את יסוד העניין לא בהושע אלא במחצית השקל. פרשת מחצית השקל שבפרשת כי תשא מחייבת 'שאפילו תינקות של בית רבן יודעים' אותה, הייתה צריכה להיות ידועה גם לדוד. מסוגיה זו בהחלט משתמע שפרשת מחצית השקל לא הייתה לשעה אלא לדורות, וקבעה איסור גמור. ואולם מאחר שמה שמופיע בסוגיה בברכות אינו מופיע ביומא, ומה שביומא אין בברכות, הרי היחס בין שתי הסוגיות מזיק בירור.

קריטריון יסודי לאיסור עריכת מפקד ולהיתר לערוך אותו חז"ל מציגים במדרשים. כך במדרש שלפנינו שילבו את העולה מהסוגיה ביומא – פסוקו של הושע, עם העולה מהסוגיה בברכות – פורענות דוד:

... מי שאין לו לא מספר ולא מידה אלו ישראל שאין להם מספר ומידה שנאמר והיה מספר בני ישראל כחול הים מה חול הים [אין לו מידה כך ישראל] ... ר"א בשם רבי יוסי בן זמרא כל זמן שנמנו ישראל לצורך לא חסרו שלא לצורך חסרו, ואי זה זמן נמנו לצורך בימי משה בדגלים ובחילוק הארץ, ושלא לצורך בימי דוד.¹³

עיקרון חשוב מאוד עולה מן המדרש הזה – לשעה ולדורות – והוא 'צורך'. צורך הוא אבן הבוחן. 'לצורך', כבימי משה בדגלים ובחילוק הארץ – המניין ראוי; 'שלא לצורך', כבימי דוד – הענישה קשה. מלבד זאת אין שום התייחסות לשאלת אופן המניין – ישיר או עקיף. כביכול רק שאלת הצורך מכרעת ולא שאלת האמצעי, בניגוד לנאמר בסוגיה ביומא. העיקרון עצמו שב ובא לידי ביטוי במדרש:

ויסת את דוד למנות ויאמר דוד אל יואב שר החיל לך מנה את ישראל מדן ועד באר שבע (שמאל ב כד, דברי הימים א כא) ... אמר יואב מניין שהוא לצורך אין בו חיסרון מניין שאינו לצורך יש בו חיסרון, ואתה מוצא חכם יושב ראשו של סנהדרין היה יושב בשבת תחכמוני, הוא היה יואב שהיה גדול בתורה וגיבור במלחמה ... ודבר המלך חזק על יואב, אמר לו דוד או אתה מלך ואני שר צבא או אתה שר הצבא ואני מלך, כיון שראה כן יצא שלא בטובתו, אעפ"כ הלך לשבט גד, אמר יודע אני שהם קשים שמא יזרקו עלי אבנים

אברבנאל, שכן גם אם לא בראשיתו של דבר ברם בסופו של דבר, גם פסוקי המקרא משמעותיים להלכה לדורות.

12 ברכות סב, ע"ב.

13 במדבר רבה ב, יו.

ונמצא הדבר בטל, ואעפ"כ לא סייעה אותה שעה. אחר כך הלך לו לשבט דן אמר יודע אני שהם עובדי עכו"ם שמא תפגע השעה בבני אדם עובדי עכו"ם, כיון שלא עמד אחד מהם בפניו הלך לו אצל כל ישראל [ולפי] שלא היה חפץ בדבר נשתהא, תדע לך ממה שבא אתה יודע ויבואו מקצה תשעה חדשים עשרים יום (שמואל שם), מדן ועד באר שבע מקצה תשעה חדשים? אלא שעשה משתהא. ויתן יואב את מספר מפקד העם (שמואל שם), אם מספר למה מפקד? אלא אמרו רבותינו שתי אפונראות עשה אחת גדולה ואחת קטנה והניח את הגדולה בפונרתו, אמר הריני נותן את הקטנה, אם יעלה חימה אז אומר הרי כולהם, הריני נותן לו את הגדולה. ד"א את מספר מפקד אלא כיון שהלך למנות היה משלח למי שהיה לו חמשה בנים לך והטמין וספור מה שאתה מבקש, ומה שהיה אומר היה כותב לפיכך את מספר מפקד העם. ותהי ישראל, למה אמרו לשון נקבה? אמר הקב"ה לא עמד אחד מכם כנגד יואב לומר לו למה אתה סופר [אותי] אלא עשיתם עצמיכם כנשים.¹⁴

המקבילה ההלכתית ברורה – אף כאן יואב מודע לאותו עיקרון: 'לצורך' – לגיטימי, ו'שאינו לצורך' – אינו לגיטימי. ואף כאן לא נדונה כלל סוגיית המניין הישיר לעומת המניין העקיף, ומשמע שהכול אסור. המדרש הזה מוסיף על הקודם בכך שהוא מורה כי האיסור והפורענות באים אפילו אם לא הכול נמנים וכי הקפדה אינה חלה רק על המונה אלא גם על הנמנה! הא ראה, שלפי התיאור שבסוף המדרש הזה, בסופו של דבר לא נמנו כל ישראל, 'לך והטמין וספור ... ומה שהיה אומר היה כותב', ובכל זאת בסוף המדרש מוטחת טענה כלפי ישראל: 'לא עמד אחד מכם כנגד יואב'. הוא שאמרנו, מדרש זה מלמד שמניין אסור גם לא במילואו של קהל, ושעל הנפקד מוטלת חובת ההתנגדות.

למרבה הפלא, הסוגיות האלה, על אף לשונן ההלכתית, כמעט שלא נדונו, ובוודאי שלא נפסקו, לא בספרות הראשונים ואף לא בספרות ראשוני האחרונים. אף כל 'מוני המצוות' אינם מציינים את האיסור בספריהם, לרבות הרמב"ם בספר המצוות שלו. עם זה, הרמב"ם עצמו כן נזקק להלכה זו פעמיים, והוסיף עליו בנו רבי אברהם פעם שלישית.

כך כתב הרמב"ם בפירושו למשנה במסכת יומא (שדנה כאמור באופן מניית הכוהנים לעבודתם):

... וסדר הגרלה זו שהזכיר כך היא, לפי שאסור אצלינו למנות אישי ישראל כלל אפילו לדבר מצוה, ומעשה דוד המלך ידוע, אבל נמנים כשירצה מי שהוא למנותם בכך שלוקחין מכל אחד מהם משהו, ומונים אותם הדברים, ולפיכך...¹⁵

האיסור הוא אפוא מן הידועות.

גם בהלכותיו נזקק לכך הרמב"ם, בהקשר דומה:

כיצד מפיסין? עומדין בהיקף ומסכימין על מניין שמונים מאה או אלף או כל מניין שיסכימו עליו, והמונה אומר להם הצביעו והן מוציאים אצבעותיהן אחת או שתיים... ולמה מונה המניין שהסכימו עליו על האצבעות שהוציאו ולא היה מונה על האנשים עצמן? לפי שאסור למנות ישראל אלא על ידי דבר אחר שנאמר ויפקדם בטלאים.¹⁶

14 פסיקתא רבתי, יא (מהדורת מ' איש שלום, וינא תר"מ, מג ע"ב - מד ע"א).

15 רמב"ם, פירוש למשנה, כפורים ב, א (מהדורת ר"י קאפה, עמ' קנו).

16 רמב"ם, משנה תורה, הלכות תמידין ומוספין, ד, ג-ד.

אף בנו של הרמב"ם, רבי אברהם, נזקק לכך, ומשנשאל 'למדנו רבנו מאיזו סיבה קצף אלהים יתעלה על אדוננו דוד כשמנה את ישראל', השיב:

כתוב בתורה (שמות ל, יב) ולא יהיה בהם נגף בפקוד אותם. וכאשר ציוה יתעלה למנותם במדבר עשה הכפרה על זה ונתנו איש כפר נפשו לה' בפקוד אותם. ובא בפרוש שאיסור מניית ישראל שרשו במה שאמר יתעלה ליעקב אבינו על זרעו אשר לא יספר מרוב (בראשית לב, יב), ושאל כשמנה מקצת ישראל לא מנאם אלא בהביא כל אחד מהם טלה, ומנה את הטלאים וידע את מספרם ויפקדם בטלאים, ואמר בעל התרגום ומנין באמרי פסחיא. וכאשר מנאם דוד ע"ה בלי אמצעי, לא טלאים ולא דבר אחר, קצף עליו בעבור זה.¹⁷

סוף דבר: לרמב"ם ולבנו האיסור פשוט והעונש חמור. אלא שאין להתעלם שלצד האיסור, לשון הרמב"ם בפירושו המשנה לכאורה מורה שהאיסור אינו קיים אלא במנייה סתמית אך לא כאשר הוא נעשה 'לצורך' ובאמצעות 'דבר אחר'. דיוק סגנון לשונו: 'כשירצה מי שהוא למנותם בכך שלוקחין מכל אחד מהם משהו, ומונים אותם הדברים' מלמדת כי די ב'כשירצה' להתיר את המנייה על-ידי אמצעי, גם אם אותו 'רצון' אינו מצווה בהכרח. כך אכן סבר הרב יוסף קאפח, שהעיר בשולי תרגומו: 'כשירצה מי שהוא למנותם – ולא דוקא לדבר מצוה, וכן משמע בלשונו בהלכות תמידין ומוספין'.¹⁸ אף הרב וולדנברג כתב: 'מלא מזכיר הרמב"ם בכאן – הלכות תמידין ומוספין – הך לישנא דאפילו לדבר מצוה, היה אפשר לדייק מדבריו דס"ל דכל שמונה מיהת על ידי דבר אחר מותר המנין אפילו שלא לדבר מצוה, והעיקר הקובע בזה הוא שהמנין יהא על ידי דבר אחר'.¹⁹ רק כדי להשוות את שיטת הרמב"ם עם הכרעות אחרונים, שלא הסתפקו ב'רצון' ו'אמצעי' אלא תבעו במפגיע 'צורך מצווה', לכן דחק לומר כי 'אפשר שלכן לא הזכיר הרמב"ם מזה, מפני שהרי כל המדובר בכאן הוא על מנינא דמצוה כמעשה דפייס, ולכן לא מצא הרמב"ם לנחוץ להזכיר מזה, ובכך נרויח שיצא לנו שהרמב"ם לא יחלוק על כל הני רבבותא ... דסברי בהדיא לאסור מנין שלא לצורך אפילו ע"י דבר אחר'. אכן לדידי לא ברור מדוע הכרעתם של אחרונים צריכה לחייב את הרמב"ם, על אחת כמה וכמה לנוכח הדברים הבהירים שבפירושו המשנה. אלו הורו בעליל כי לדידו של הרמב"ם ישנו איסור הלכתי למנות את ישראל, ואילו ההיתר, מכוח 'כשירצה' מורחב לכל סיבה שהיא, אפילו שלא לדבר מצווה, ובלבד שלא יעשה על-ידי ספירת גולגולות אלא על-ידי אמצעי.

מכל מקום הרמב"ם, שנזקק לנושא, הוא היוצא מן הכלל. הרי"ף והרא"ש ופוסקים ראשונים נוספים לא נזקקו לעניין כלל. מאוחר יותר אף הטור, השולחן ערוך והרמ"א לא הזכירו מאומה בעניין זה, מ טוב ועד רע.

מי שכן נזקקו לדבר, בהיבטים שונים ולא דווקא הלכתיים, היו פרשני התנ"ך. כך רבי אברהם אבן עזרא, שבפירושו לפרשת כי תשא כתב: '... י"א [יש אומרים] כי המגפה שהיתה בימי דוד בעבור שלא נתנו כפר נפשם. ואם זה אמת היא תשובה על הגאון'.²⁰ הגאון, כלומר ר' סעדיה גאון,²¹

17 שו"ת רבי אברהם בן הרמב"ם, לד.

18 הערה 3 שם.

19 שו"ת ציץ אליעזר ז, ג (=קונטרס מפקד תושבים), ז.

20 שמות שם, הפירוש הארוך.

21 ביאורו של ר"מ ראטה, שו"ת מבשר א, כו.

שציינן שחובה לתת מחצית השקל בכל שנה. ואם כך עשו גם באותה שנה, שואל האבן עזרא, מדוע ניגפנו? רד"ק, בפירושו לפרשת שאול (שמואל א טו, ד), חידד את משמעות המילה 'טלאים', מיקד את האירוע לזמן חג הפסח, והבהיר חד-משמעית 'כי אפילו מנה אותם בדבר אחד, כיון שימנה אותם שלא לצורך הם חסרים', הא ראייה, 'שאם כן למה לא לקח יואב מכל אחד שום דבר וימנה הדבר ההוא ולא יהיה בהם נגף?' וחותר רד"ק דעתו להלכה: 'כשמנה אותם לצורך צריך שימנה אותם בדבר אחד', ורק בשילוב שני התנאים – מותר. ושוב, בפירושו לפרשת דוד²² חקר רד"ק את הסיבה שבשלה פרצה המגפה בישראל אף ש'כל משפטיו צדק ואמת', ושב על אמירתו שגם אם 'יקח מהם כסף או שום דבר, כיון שימנה אותם שלא לצורך יחסרו'. רד"ק אף התמודד עם סגנון הכתובים, 'לך מנה את ישראל'. כביכול ה' הוא שציווהו למנות, אך לא היא. כך גם רלב"ג, שנתן דעתו בפרשיית שאול לשימוש באמצעי, ובפרשיית דוד הדגיש שחלילה 'אין הש"י הוא המסית את דוד למנות אותם', והבהיר ששורש החטא הוא 'שרוד היה שם בשך זרועו בכטחו על רוב העם ולא היה ראוי שיבטח כי אם בשם יתברך לבדו', ובייחוד שלא עשה זאת עם 'כופר נפש'. את דעתו של אברבנאל העסיקה בעיקר השאלה אם זהו נגף 'טבעי' או 'שמימי'. למרבה הפלא אולי, הוא מדגיש (בראש פרשת כי תשא) ש'הנגף הבא בעקב המנין אינו בא מדין עונש שמימי, אבל הוא דבר טבעי', מעין 'אפעה שימית האדם בראותו פניו ... שתכנס הארסיות בעיניו ובאזני מדרך הפה שהם כלים פתוחים, קלים להתפעל', וזו הסיבה ש'לא היו החכמים הראשונים מקפידים אם היו הדברים הנמנים אברים מהאנשים בלי הפנים כאלו תאמר אצבעותיהם'. ומאחר ש'אין ספק שהיזק זה נמשך בטבעו במנין אשר יעשה אותם ברצונו', לכן 'מיפקד הנעשה במצות אלוקים לא יזק, כי שומר מצוה לא ידע דבר רע'. אברבנאל מוסיף ומחדש 'שלא היה זה מצוה לדורות שיהיה המנין תמיד על ידי שקלים', וזהו הטעם 'שלא נמנתה מצוה זו במנין המצוות לא בעשין ולא בלאוין'. עתה מבואר מדוע 'נמנו ישראל במדבר סיני וערבות מואב מבלי שקלים לגולגלותם, וכן נמנו הלויים כמה פעמים', שהרי הדבר אינו אסור כלל! ומה שבכל זאת הייתה מגפה אצל דוד, הדבר לא נבע משום המניין ו'מפני העין' כלל וכלל, שכן אם דוד חטא 'למה יומת העם? אלא התחייבו ישראל באותה המגפה, בעבור שמרדו ברוד מלכם ונמשכו אחרי שבע בן בכרי, ולכן כדי להענישם ושיהיה על ידי דוד עונשם אשר מרדו בו, הסית השם יתברך את דוד למנותם והם נמנו בראשיהם לגולגלותם ושלטה בהם עין הרע לפי [שלא] היו בהסתר פנים, ולא הצילם השם כי העין הרע בלי ספק שזיזק אם לא יגן השם יתברך על המקבל אותו'. ומכל מקום לדורות אין כל מניעה לפקוד²³, ולא בכדי היא אינה מנויה בספרי המצוות.

כך פרשנים, וראש להם הוא הרמב"ן, אשר לא רק שדן בדבר כמה וכמה פעמים אלא גם חידש בו כמה וכמה גדרים הלכתיים. במסגרת פירושו לפרשת כי תשא ביאר את מה שהביא לטעות דוד: 'מפני שלא נתפרש כאן אם היא מצות דורות, או לשעה למשה במדבר, טעה דוד ומנה אותם בלא שקלים, והיה הנגף בהם... הרמב"ן שב והוסיף לדון בדבר ביתר הרחבה בפירושו לתחילת ספר במדבר. כאן הוא לא רק מפרש אלא גם קובע גדרים הלכתיים ומסתמך עליהם:

... רחוק הוא אצלי שלא יזהר דוד במה שאמר הכתוב ולא יהיה בהם נגף בפקוד אותם. ואם אולי טעה דוד, למה לא עשה יואב שקלים ... ולמה לא ימנם בשקלים שלא יחטא. אבל כפי

22 רד"ק לשמואל ב כד, א.

23 על כך אמר הרב עזיאל: 'הרי לך שני נביאים – מהרש"א ואברבנאל – מתנבאים בסגנון אחד, המצות התורה היתה לשעה ולא לדורות'. הרב עזיאל עצמו חלוק עליהם, כדלהלן.

דעתי היה הקצף עליו בעבור שמנאם שלא לצורך, כי לא היה יוצא למלחמה ולא עושה בהם דבר בעת ההיא, רק לשמח לבו שמלך על עם רב, והוא מאמר יואב (שמואל ב כד, ג) ויוסף ה' אלהיך אל העם כהם וכהם מאה פעמים ואדוני המלך למה חפץ בדבר הזה. וראיתי במדבר סיני רבה (ב, יז), ר' אליעזר בשם ר' יוסי בן זמרא אמר, כל זמן שנמנו ישראל לצורך לא חסרו, שלא לצורך חסרו, איזה זמן נמנו לצורך בימי משה ובדגלים ובחלוק הארץ, שלא לצורך בימי דוד.

ויתכן עוד שנפרש ונאמר כי דוד צוה למנות כל איש ישראל, רצוני לומר מבין שלש עשרה שנה ומעלה שהוא איש, כי לא נזכר במניינו 'מבין עשרים שנה ומעלה', אבל אמר לכו ספרו את ישראל וגו' ואדעה את מספרם (דברי הימים א כא, ב), וזה היה ענשו, כי הכתוב לא הרשה למנות רק מבין עשרים שנה ומעלה בשקלים. ומפני שזה איננו מפורש בכתוב טעה בו, כי חשב במה שאמר 'ולא יהיה בהם נגף' שהוא בשקלים שהם כופר להם, אבל יואב נתן לבו וחשש לדבר. והכתוב מעורר לבי בזה, במה שאמר (שם כז, כג-כד) ולא נשא דוד מספרם למבין עשרים שנה ולמטה כי אמר ה' להרבות את ישראל ככוכבי השמים יואב בן צרויה החל למנות ולא כלה ויהי בזאת קצף על ישראל, היה נראה שמנין יואב היה למטה מבין עשרים, והוא היה הקצף, שאין ה' חפץ שיהיו כל ישראל בגדר מנין, שהוא ירכם ככוכבי השמים כאשר אמר (בראשית טו, ה) אם תוכל לספור אותם. והכתוב שאמר במנין ההוא (דברי הימים א כא, ה) ויהיו כל ישראל אלף אלפים ומאה אלף איש שולף חרב, אין עניינו שהיו כולם יוצא צבא בישראל, אבל פתרונו שהיו בריאים וחזקים למלחמה, הגיד כי לא מנה החולים והחלשים והזקנים מפני שהיה דבר המלך נתעב אצלו. וזה ענין הגון מאד. ועל דעת מדרש אגדה (ברכות סב, ע"ב) שהיה שם מנין ממש, טעו כולם. ולכך אמר (שמואל ב כד, א) לך מנה את ישראל, וכתוב (שם, י) אחרי כן ספר את העם, כי בתורה לא נזכרה בהם ספירה כלל, כי טעם 'במספר שמות' יגידו כל אחד שמותם בפקוד אותם בכופר.²⁴

אם כן הרמב"ן מבחין לשעה ולדורות בין מנייה 'לצורך', שהיא מנייה מותרת, ובין מנייה 'שלא לצורך', שהיא מנייה אסורה. ומתבאר בדבריו ש'צורך' פירושו מלחמה, חלוקת הארץ וכיו"ב, ו'שלא לצורך' היינו 'לשמח לבו'. עוד הוא מחדש, שהיתר המנייה בשקלים אינו אמור אלא ביחס לבני עשרים ומעלה, ובני למטה מזה – אסור לחלוטין. לבסוף הוא מוסיף הבחנה בין מנייה מספרית ובין פקידת שמות.

הרמב"ן שב וחוזר לסוגיה בפירושו לבמדבר, ושם הוא מסביר מדוע ניגף העם בגלל חטא המלך:

... והיה העונש ההוא על העם גם בחטאם, שהיה להם לתת השקלים מעצמם ... כי לא ציוה אותם המלך שלא יתנו השקלים, כי הוא לדעת המנין בלבד היה חפץ, וענשם וענשו בזה שוה הוא. ועוד כי מלבד המנין היה עונש על העם מתחלת דבר ... וכתב שם רש"י לא ידעתי על מה. ואני אומר בדרך סברה, שהיה עונש על ישראל בהתאחר בנין בית הבחירה, שהיה הארון הולך מאהל אל אהל כגר בארץ ואין השבטים מתעוררים לאמר נדרוש את ה' ונבנה הבית לשמו ... עד שנתעורר דוד לדבר מימים רבים ולזמן ארוך ... והנה דוד מנעו השם יתברך ... ואילו היו ישראל חפצים בדבר ונתעוררו בו מתחילה היה נעשה בימי אחד

24 פירוש הרמב"ן לבמדבר א, א (מהדורת שעוועל, עמ' קצז-קצח).

מהשופטים או בימי שאול, או גם בימי דוד, כי אם שבטי ישראל היו מתעוררים בדבר לא היה הוא הבונה אבל ישראל הם היו הבונים. אבל כאשר העם לא השגיח, ודוד הוא המשגיח והמתעורר והוא אשר הכין הכל היה הוא הבונה, והוא איש משפט ומחזיק במדת הדין ולא הוכשר בבית הרחמים, ועל כן נתאחר הבנין כל ימי דוד בפשיעת ישראל, ועל כן היה הקצף עליהם...²⁵

אם כן, העם נענש משום שגם הוא חטא – אם על שלא הסב את עריכת המפקד מספירת גולגולות למניית שקלים, והדבר מלמדנו הלכה שאף על הנספר מוטלת אחריות, ואם על עניין אחר לגמרי – שזנח את בניין בית המקדש.

סיכומם של דברים, לעת עתה, מעלה אפוא כי עד ראשוני האחרונים – לרבות השולחן ערוך והרמ"א, ההסתייגות מן המניין נותרה ראשה ורובה במישור הערכי והעקרוני, וכמעט לא תורגמה הלכה למעשה. האמירות התנ"כיות והתיאורים התנ"כיים, כמו גם אמירות חז"ל ב"ש"ס ובמדרשים וכן פרשנויות הראשונים לתנ"ך, כמעט לא הובעו בלשון הפסיקה אצל 'רושמי הפסק'. לא הרי"ף ולא הרא"ש, לא הטור ולא רבי יוסף קארו והרמ"א, אף לא שאלתות, ספר העיטור, רבנו ירוחם, ספר מצוות גדול וספר מצוות קטן וכו' וכו', אף אחד מהם לא נזקק ל'הלכה' זו! יוצא דופן הוא הרמב"ם, אם כי אפילו הוא לא ציין את הנושא בספר המצוות כלל ועיקר. עם זה, אין לכחד שבמשנה תורה – ועוד בפירוש המשנה – הוא מזכירה כהלכה גמורה, ידועה ומחייבת. אכן אין להתעלם מהגבלתו את האיסור רק למנייה שלא לצורך, ואילו אם המנייה נעשית לצורך – ומשתמע שאפילו צורך כלשהו, גם צורך שאינו מצווה – וכן אם היא נעשית על-ידי אמצעי, הרי אין בה פגם. נוספים עליו דברי הרמב"ן אשר אינו דורש 'צורך' בלבד אלא גם מדגמו – צורך מלחמה או חלוקת הארץ, ואילו 'לא לצורך' עניינו סתמי, 'לשמח לבו'; אף חידש הרמב"ן שמניית פחותים מבני עשרים אסורה לחלוטין, ונוסף על כך הטיל את האחריות לא רק על המונה אלא גם על הנמנה.

מהעת החדשה ועד לכינון מדינה

כך נמשך הדבר מאות רבות בשנים, בשתיקה כמעט מוחלטת. לא התייחסו אל מניית אנשים אלא כ'הלכתא למשיחא' או כ'הלכה' ערכית שאינה 'ממשית'. דומה כי הראשון לעורר את הסוגיה הלכה למעשה בעת החדשה היה רבי ישראל משקלוב, ודיונו עם החתם סופר²⁶ הוא אבן דרך משמעותית לכל העוסקים בעניין. מעשה שהיה כך היה: כידוע, רבי ישראל משקלוב ייסד את קהל עדת הפרושים בארץ ישראל, וקהילה זו נסמכה בכלכלתה על נדיבי חו"ל שקצבו תרומות למתיישבי צפת וירושלים. רבי ישראל נהג לערוך רשימות שמיות, לשלוח אותן לליטא ולארצות נוספות, והנדיבים היו רושמים ליד שם כל איש ואיש את סך נדבתו. הליך זה עורר את השאלה אם הנהגה זו מותרת, ואם אין בכך משום עברה על ההלכה האוסרת מניין ישראל. רבי ישראל דן בדבר עם החתם סופר, ובשנת תקצ"ו הוא שיגר אליו איגרת, מצפת לפרשבורג.

25 פירוש הרמב"ן לבמדבר טז, כא (מהדרות שעוועל, עמ' רסא-רסב).

26 חילופי התשובות בין החתם סופר לרבי ישראל משקלוב התפרסמו אצל רי"ל פישמן (עורך), ספר היובל: קובץ תורני מדעי, מוגש לר"ר בנימין מנשה לוי ליובלו הששים מאת חבריו וידידיו, ירושלים ת"ש, עמ' שכא-שלד.

באיגרתו נסמך רבי ישראל על סוגיית הבבלי במסכת שבת: 'מונה אדם את אורחיו'²⁷ ועל המשתמע מסוגיית הבבלי במסכת יומא²⁸ ש'עיקר האיסור הוא 'לגולגלותם', ולפיכך הוא מביע דעתו שההליך שנקט מותר. החתם סופר מקבל את הטיעון הראשון אך שולל את השני, שכן הוא סבור שאין הבדל בין מניין גולגולת למניין אצבעות וכיו"ב, ברם השאלה היא אם מדובר במניין מובהק, בדוק ומדויק, שאז הדבר אסור. לדידו אלו הם הכללים: מניין שלא לצורך אסור בכל דרך שהיא; מניין לצורך מצווה מותר אם נעשה על-ידי מחצית השקל; מניין לצורך מצווה הנעשה עם גורל מותר באמצעות כל דבר אחר; מניית מנות אוכלין – פרפרת לזה ומנה לזה – מותרת לגמרי. מתוך כך התיר החתם סופר את ההליך הנ"ל, הדומה לסוג האחרון, שכן הרשימה הנעשית תחילה בארץ אינה אלא העתקת השמות לספר, ובחול"ק רק קוצבים סכומים לפלוני ולאלמוני, ודבר זה אינו אסור. רבי ישראל קיבל את איגרת ההשגות, האריך לפלפל בה והעיר עליה הרבה, והבהיר שלדידו מנייה שלא לצורך אסורה לחלוטין, אך אם מדובר במנייה לצורך הרי היא מותרת באמצעות כל דבר אחר.

'הבזק' זה של דיון בעניין הלכת המפקד נותר יחידי עד לכינונה של מדינת ישראל, וליתר דיוק עד לייסודם של ארגונים שליוו את התהליך הראשיתי של הקמת המדינה. אכן מכאן ואילך קיבל העיסוק בסוגיה תאוצה משמעותית.

לסוגיה זו נזקק הרב עזיאל²⁹ עוד לפני קום המדינה (ד' בתמוז תרצ"ז). הוא נשאל אם מותר לערוך מפקד 'שרגילים' לעשות בארצנו בהסתדרות הפועלים, או על ידי ועדי הקהלות ומסודות העיריה, לדעת מיפקד מספר העם היושב בארץ ונימנה להסתדרות זו או לשם בחירות ועדי הקהילות והעיריות בשאלונים מיוחדים בכתב, ואח"כ מונים מספרם מתוך הכתב'.

הרב עזיאל ירד לעומקה של הסוגיה, סקר בהרחבה את מקורותיה, את השיטות השונות שנאמרו בה (ובהן גישת אברבנאל שראה בנגף עניין טבעי), את טעמי ההלכה ואת גדריה, פלפל בתמיהות ויישובים שנאמרו בה והציע חלופות. לאחר שהאריך בליבון הסוגיה סיכם: 'צורך לאומי' לא גרע מצורך של תרומת שקלים וכיו"ב. הפקעת קטנים ממניין לדעת הרמב"ן נובעת מכך ש'קטנים מן עשרים אינם יוצאים למלחמה ולא לכל שירות לאומי', ולכן זה אינו 'צורך'. ומהו 'לא לצורך'? 'לא נקרא שלא לצורך אלא כגון מנין דוד שלא היה בו שום צורך לגמרי ... אבל כל מקום שיש בו צורך מותר המנין ע"י שקלים או הצבעה אפילו מדברי קבלה'. ומכאן המסקנה: 'ומעתה מתבררת שאלה דידן במיפקדים הנעשים בישובנו לצרך בחירות, הואיל ונעשים מתוך הכתב הרי זה כמיפקד ע"י שקלים או הצבעה ואין בזה איסור מנין', ומנין כזה שהוא 'לצורך' ונעשה על-ידי 'שקלים או הצבעה מותר אפילו כשהוא כולל גם קטנים מבני עשרים'. 'ולפי זה יוצא לדינא בשאלה בנדון דידן שכיון שהמפקדים נעשים לצורך בחירות וכיוצא בו ומתוך הכתב אין בהם נדנדו איסור'.

27 שבת קמח, ע"ב. שבת כג, ב: 'מונה אדם את אורחיו ואת פרפרותיו מפיו אבל לא מן הכתב', ורש"י שבת קמט, ע"א: 'שמה ימחוק – מן האורחין ... כמה בפנים וכמה בחוץ – את מי ומי אושיב בפנים במקום המכובד, ואת מי ומי אושיב בחוץ, שאינה כל כך ספוגין'.

28 יומא כג, ע"ב.

29 במ"ח עזיאל, פסקי עזיאל: בשאלות הזמן, מ 1=ספר משפטי עזיאל, חושן משפט, שו"ת עניינים כלליים שבסוף הספר, סימן ב.

יותר מכול בולטת בהכרעת הרב עזיאל הנחת היסוד ש'מפקד לצורך בחירות' הוא 'צורך לאומי', וש'צורך לאומי' עונה על גרדי 'צורך' המתירים מנייה 'מתוך הכתב'. הנחה זו היא התשתית לכול שסכיבה — למערך השיקולים ובראש וראשונה התשתית להכרעה.

לימים, לאחר קום המדינה, ובעקבות קיומם החוזר ונשנה של מפקדי האוכלוסין, נדונה הסוגיה שוב ושוב אצל פוסקים רבים. הנה לקט של העיקריים שבהם, המשקפים כיוונים עקרוניים.

הרב אליעזר יהודה וולדינברג הקדיש לנושא קונטרס ארוך ונכבד.³⁰ הוא סוקר שם בפרוטרוט אישים ושיטות, ראיות וקושיות, תמיהות וביאורים. בין השאר הוא מדייק מהרב נפתלי צבי ברלין (הנצי"ב) ומסתייע בתוספות רי"ד, ש'לצורך' הכוונה 'לדבר מצווה' דווקא.³¹ מיותר לומר שהגדרה זו — רק 'לצורך' שהוא 'דבר מצווה' — מצמצמת במידה ניכרת את היתר המנייה. בסופו של הקונטרס³² הרב וולדינברג מציג סיכום ממצה של דבריו. בין השאר עולה מכך כי לדידו 'למנות את הגופים אסור אפילו למנין של מצוה; למנות על ידי דבר אחר מותר לצורך, כלדבר מצוה, ולדבר שבקדושה, וכלציאה למלחמה; מנין שלא לצורך אסור אפילו אם המנין יעשה ע"י דבר אחר ושלא בפניהם; איסור המנין הוא בין למנות כל ישראל ובין למנות מקצתן; כשם שחל איסור המנין על הפוקדים כך הוא חל על הנפקדים; איסור המנין הוא בין המנין הפרטי ובין המנין הכולל בעשיית הסיכום, ולא עוד אלא אפלו אם בירי מבצעי המפקד נמצא כבר הסכום הכולל מ"מ [=מכל מקום] יש עדנה איסור במסירת הסכום הכולל למטרתו לידי מי שנשלח לו; אפילו אם במפקד כלולים במפורש גם נכרים מ"מ אם מסמנים במרשם הזהות של כל אחד לאומיותו לא מועיל בכה"ג [=בכהאי גוונא] להתיר אפילו עריכת הסיכום הכללי'. איסור המנייה תקף גם בחו"ל; צירוף מניינים חלקיים ואזוריים מותר, וכן אומדן ומחשבה, אם כי ל'דשות' ספק אם מותר; בעיית המנייה קיימת לא רק 'בפה' אלא גם 'בכתב', אך הסיכום יכול להיעשות בכתב. הוא אמנם מעלה כמה דרכי היתר 'לצרכים שונים נחוצים ואח"כ לסכם המנין עפ"י הכתב', ואולם מניין הנעשה על-ידי שמבקרים עם רשימה מבית לבית ורושמים מניין הנפשות כפי שמוסר בעל-פה אחד מאנשי הבית, 'לא נקרא מנין ע"י כתב אלא הוי זה מנין בפה'. אשר לעיקר נדון דידן, 'דבר מלך שלטון בחקיקת חוק לחייב מירשם ומיפקד העם', לפי החתם סופר צריך לאוסרו אפילו נעשה על-ידי שקלים, ואפשר להתיר רק בגורל, ברם מאחר שחלקו עליו רבים, 'לכן במקום צורך רב יש להתיר בשופי המנין ע"י ד"א [=דבר אחר] מבלי להצריך שקלים לכפרה'.

הרב יחיאל יעקב ויינברג³³ דן גם הוא בשאלה 'שנתעוררה בארץ על מפקד העם ע"י משרד הפנים, אם מותר לקחת חלק במפקד זה ולמסור לממשלה ובאי כוחה תשובות על השאלון שהם מציעים לכל אחד'. בתשובתו הוא מלבן את המקורות הראשוניים שנדונו לעיל ואומר בצורה בהירה: 'לפי"ד [=לפי דעתי], המינוי שמונים עכשיו הוא ג"כ לצורך, כי כן נהוג בכל הארצות למנות את מספר התושבים ומינוי זה נחוץ מאד מכמה בחינות, כי הממשלה צריכה לדעת מספר וישובי הארץ לשם ענייני כלכלה, ייצוא ויבוא של צרכי אוכל נפש וצרכי חיים שונים, וגם לשם

30 שו"ת ציץ אליעזר ז, ג, ג.

31 שם, ז, ג, ד.

32 שם, ז, ג, ח.

33 הרב י"י ויינברג, שו"ת שרידי אש, א, קמ (=אם מותר להשתתף במפקד הנערך על ידי משרד הפנים). מכאן לקוחים הציטוטים הבאים.

ההגנה הארצית, וכיו"ב. אלא, שצריך למנות ע"י דבר אחר ... אם יש איזה צורך או תועלת שהיא, אין איסור ולא דווקא צורך מצוה. וזה דבר מסתבר...

הכרעה דומה, גם אם מנימוק שונה, נקט הרב חיים דוד הלוי: '... לשאלתך מה ההיתר לערוך מיפקד אוכלוסין וכו'. ההיתר בנוי על הטעם הפשוט שאין כאן מנין לגולגולת אלא רישום בכתב והמנין נעשה מתוך הכתב, והרי זה כמנין שקלים או טלאים...³⁴ מעין זה הרב שאול ישראלי, הפותח תחילה בהסברה ערכית-רעיונית של השלילה שבמפקד: '... בכל מקרה של התנגשות בין ישראל לאומות העולם, שמים הללו האחרונים את הדגש על המספר. עם קטון מול עולם גדול ... היהדות עמלה תמיד להעלות כמשקל שכנגד את התוכן הפנימי, את המהות הרוחנית, את הכוח העצור בפנימיות העם הזה אשר איננו נמדד במספר ובמנין, אשר איננו בגדר מנין ומספר ... אם נבוא להעמיד כמות מול כמות כי אז תהיה תמיד ידינו על התחונה. סוד עמידתנו בזה שאנו מלמדים שלא הכמות היא הקובעת, שקצת מן האור דוחה הרבה מן החושך ... כי על כן המספר הנהו האויב מספר א' שלנו!³⁵ אשר להלכה למעשה: 'ספירה חלקית, שאינה מונה את כל ישראל יחד, והיא לצורך, מותרת ע"י דבר אחר לכל הדעות ... ספירת כל ישראל מותרת לפי הש"ס דילן רק ע"י מחצה"ש [=מחצית השקל], ובכה"ג נראה שהיא מותרת גם כשהיא שלא לצורך, ולדעת המדרש כל ספירה שלא לצורך אסורה אפילו ע"י מחצה"ש, אכן לצורך מותר גם ע"י דבר אחר ... ומה יקרא דבר מצוה שלצרכו הותרה הספירה? הגדרה בענין זה נראה שיש ללמוד ממה שמצינו לענין שבת ... א"כ בנדרין דידן שהמפקד נצרך להביא תועלת למדינה מהרבה בחינות, ודאי יחשב דבר מצוה, והוא בכלל "לצורך" שבכה"ג הותרה הספירה ע"י דבר אחר ... וכן עמא דבר, בכל אסיפות ודיונים בעניני צבור ותקנת הכלל, שעומדים למנין ע"י הרמת ידים ולא מצינו בזה שום מערער ומפקפק. האחד שיצא לחלק בדבר זה הוא ניהו מרן הגאון החת"ס זצ"ל ... אולם כל דבריו דחוקים וכבר השיג עליו בדברים נכונים בעל פאה"ש ... לנידון שלנו אין כאן ספירת כל ישראל אלא רק חלק מהם, ומכיון שהספירה היא ע"י הכתב דהיינו ע"י דבר אחר, וכן ה"ז לדבר מצוה וכנ"ל, ה"ז מותר לדעת רובם ככולם של גדולי רבותינו הראשונים והאחרונים.'

כך הם וכך נוספים:³⁶ הרב קאפח הכריע שבמניין הנעשה על-ידי דבר אחר ולא בספירת גולגולות אין חשש כלל; הרב נתן צבי פרידמן סבר שאמנם ככלל הדבר אסור, אך יש להתיר למנות על-ידי כרטיסיות, כפי שנהג אותה שעה; הרב שלמה גורן כתב שאמנם ככלל יש לאסור וספק אם נחשב צורך מצווה ממש, אך עם זה יש להקל משום שנעשה על-ידי שאלונים והכללת נוכרים; הרב מרדכי יהודה לייב זק"ש כתב שאין לך מצווה רבה וגדולה מצרכים ביטחוניים וכלכליים, ויש להתיר; הרב מנחם מנדל כשר צירף כמה "סניפים" (=טיעונים) כדי לאפשר את המנייה: המניין נעשה בכתב, הוא כולל נוכרים, חלקו עקיף ונעשה על-ידי מכונה, ועיקר טיעונו, שמטרות כלכלה וביטחון נחשבות צורך חיוני. הרב איסר יהודה אונטרמן גורס שצורך כלכלי-ביטחוני יוצר את 'הצורך' הנדרש, ומותר למנות באמצעות כתיבה; ואף הרב מרדכי אליהו והרב אברהם שפירא נסמכו על אותו טיעון מרכזי: היתר משום הצורך הגדול למדינה, אלא שהם גם 'שכללו' את אופן עריכת המפקד כדי שיהא 'קל' עוד יותר לעשותו.³⁷

34 רח"ד הלוי, שו"ת עשה לך רב, ו, עמ' שא, שעח.

35 ר"ש ישראלי, עמוד הימיני, כפר הרא"ה תשכ"ו, עמ' קלח-קמו.

36 ראו סיכום דבריהם על-פי המקורות שבהערה 5.

37 וראו עוד ר"מ ראטה, שו"ת קול מבשר, א, כו; שו"ת יביע אומר, ב: יורה דעה, טז, ט.

לעומת זאת, בית דין צדק של העדה החרדית הודיע שוב ושוב נחרצות, ובאופן שאינו משתמע לשני פנים כי המפקד אסור בתכלית, והורה מעשית שלא להתפקד; כך פסק גם הרב חיים קנייבסקי, 'להיזהר מלהיפקד'; וכך גם הרב פנחס פרידמן – אחד מחשובי הפוסקים בחסידות בעלז; כמו כן הרב יואל שוורץ אסר, שכן אינו 'צורך', ושלל את הסניפים להיתר הנ"ל. כל זאת, למרות סקירת כלל המקורות הראשוניים שצייננו, ובעיקר ספרות הפוסקים, שהעלתה עד כמה איסור זה לא הותיר רושם ניכר בספרות ההלכתית, ואף כשהותיר גלולו לו לא פעם סיוגים. ולמרות זאת, האוסרים אסרו, ובתקיפות.

חיתום

מסיווג הפוסקים והטיעונים של 'האחרונים' הללו עולה הניתוח הבא:

- היתר מהותי – הרב עזיאל; הרב קאפח; הרב זק"ש; הרב כשר; הרב אונטרמן; הרב הלוי; הרב ישראלי; הרב אליהו והרב שפירא.
- היתר 'טכני' – הרב פרידמן; הרב וולדינברג; הרב גורן.
- איסור – בד"ץ העדה החרדית; הרב קנייבסקי; הרב פרידמן (מבעלז); הרב שוורץ.

אשר לשיקולים שהובעו בהקשר זה:

- היתר – אם משום שיקול הצורך אם בצירוף סניפים טכניים.
- סניפי הקלה 'טכניים' – שאלונים; מכונה; הכללת נוכרים; גריעת סרבנים; לא כלל ישראל (רק אלו שבארץ).
- קידוש השם, מאחר שהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מגבשת נהלים מתוך התחשבות הלכתית – רשימת דיירי הדירה, שמות ולא סכום; ביטול מספר סידורי לכל נפש וסך הכול; חישוב על-ידי מחשב.
- איסור – שלילת הגדרת 'הצורך'.

דומה שחלוקה זו של הפוסקים ושל הטיעונים מדברת בעד עצמה. היא מצהירה בקול צלול: אמור לי מה יחסו של הפוסק למדינה ואומר לך מה פסקו בהלכת המפקד, ולהפך, אמור לי מה פסקו בהלכה זו ואומר לך מה יחסו למדינה (לא לארץ, לא לאוכלוסייה אלא לישות המדינית, הציונית). ברי כי אותם שנקטו היתר מהותי ניצבים ללא ספק בצד אחד של המתרס מבחינת היחס למדינה ולצרכיה, ולעומת זאת אותם שאסרו ניצבים בצדו האחר של המתרס. מורכב יותר יחסם של הנוקטים היתר 'טכני', ואכן דומה כי כל המודע לביוגרפיה האישית, המורכבת מאוד של אותם אישים – הרב פרידמן, הרב וולדינברג ובהחלט גם הרב גורן – אינו מופתע יתר על המידה. זאת ועוד, גם העובדה שהסוגיה כמעט לא נדונה שלא בהקשר למדינת ישראל – לא בימים עברו כאשר רוב ישראל גלו והיו בתפוצות ואף לא היום כאשר יהודים לא מעטים נמצאים שם, גם היא מורה בעליל שבסוגיה הלכתית-ציונית עסקינן.

הוא שפתחנו ואמרנו, אף-על-פי שמדובר בסוגיה הלכתית 'אוטונומית' לכאורה, שאין לה דבר עם היבטים אידאולוגיים, מתברר שהיחס למדינה ול'צרכיה' הוא-הוא המכריע לגביה. דרך נדון דידן הוברר אפוא בלשון שאינה משתמעת לשני פנים כי לעתים גם בסוגיה שנראית 'אוטונומית' משוקע לא פעם מטען אידאולוגי משמעותי, מטען שעשוי להיות אף מסד הלכתי. במקרים כאלה

בדרכי שלום

בהחלט נכון לומר שלצד ההלכה הגלויה קיימת גם קיימת אמירה סמויה, אמירה רועמת, גם אם שתוקה.